

Ярослав ФЕДОРУК (Київ)

**КНИГОЗБІРНИ ТА АРХИВИ ДМИТРА ДОРОШЕНКА:
СЛІДАМИ ОДНОГО ІНСКРИПТУ
В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПІНСЬКОГО**

Кожен дослідник, який працює з рукописними архівними матеріалами, переживає особливі відчуття дотику до досліджуваної епохи, переймаючись духом і проблемами діячів, які в ній жили. Це захоплення поглинає наше життя й свідомість, спонукаючи до нових архівних та бібліотечних пошуків, аби розв'язувати загадки, що постають перед нами в процесі праці. У 2003 р., працюючи у Відділі зарубіжної україніки Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського над переддруком розділу з праці В. Липинського “Україна на переломі” для збірника про Переяславську раду 1654 р., ми звернули увагу, що цей примірник книжки належав колись до особистої бібліотеки Д. Дорошенка¹. Вочевидь, ця книжка після 1945 р. була перевезена до Києва з Праги, де історик перед від'їздом у Німеччину залишив свої бібліотеку і архів. На титульній сторінці зустрічаємо підпис В. Липинського:

“Дмитру Івановичу і Наталії Михайлівні Дорошенкам на спомин нашого сусідсь[кого] життя в Раїхенау

автор

16/29. VII. 1921

Reichenai N[ider] Ö[sterreich]².

У Науково-довідковій бібліотеці Головного архівного управління (далі – НДБ), куди спочатку були перевезені збірки з приватних та громадських бібліотек у Празі, сьогодні зберігається чимало книжок з автографами, маргінальними позначками та іншими нотатками. У статті Л. І. Лозенко, наприклад, є згадка про те, що на звороті однієї з книжок, що раніше належала до бібліотек, перевезених з Праги, було прочитано рядки, написані рукою Олександра Олеся³. Крім цього

¹ Див. шифр у Відділі україніки Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – НБУВ) – 1354 укр. Перед тим, як надійти до цієї бібліотеки, книжка, згідно зі штампами на титульній і на 17-й стор., належала Науково-довідковій бібліотеці ЦДІА УРСР у м. Києві (відокремлена від ЦДІА у 1972 р.).

² Остання цифра року у цьому написі розмазана, ймовірно, під час реставрації книжки, яка поступила в НБУВ пошарпаною і в поганому стані (на першу сторінку було наклеєно спеціальну кальку). Рік встановлено за спільним побутом В. Липинського і Д. Дорошенка в Раїхенау.

³ Лозенко Л. Празький український архів: історія і сьогодення // Архіви України – 1994. – № 1–6. – С. 28.

автографа В. Липинського, можна назвати ще інші його дарчі написи з видань, що сьогодні зберігаються у колишньому спецфонді НДБ, наприклад, на двох примірниках книжки “Листи до братів-хліборобів” (Відень, 1926) – з-під Берліна для Дмитра Антоновича та Івана Мірчука від 27 і 28 серпня 1927 р. відповідно⁴.

Деякі книжки, що зберігаються у фондах унікальної книгозбірні Відділу зарубіжної україніки НБУВ, уже ставали предметом окремого повідомлення⁵. Що стосується нашого випадку, то цей напис В. Липинського викликає одразу декілька рефлексій, про які б хотілося говорити, – про впливи В. Липинського на Д. Дорошенка в науці, зокрема й щодо оцінки останнім епохи Хмельниччини, і про долю особистих архівів та книгозбірень Д. Дорошенка.

I

В'ячеслав Липинський і Дмитро Дорошенко

Нехай читач мені пробачить за те, що в цьому розділі, тема якого може бути висвітлена у ґрунтовних монографічних дослідженнях або дисертаціях, говорити доведеться, хоч і досить фрагментарно, здебільшого про речі відомі. Однак сама необхідність постановки цієї проблеми визначається запитанням, з якого починаються всі згадані рефлексії пов'язані з автографом В. Липинського на його монографії, – з якого, власне, приводу робився цей запис?

В. Липинський (1882–1931) і Д. Дорошенко (1882–1951) познайомилися приблизно на початку 1909 р.⁶, і з тих пір упродовж багатьох років залишалися добрими друзями. Єднали їх спільні погляди на розвиток української політики, громадська та суспільна праця, наукові зацікавлення.

З Наталією Михайлівною Дорошенко (1888–1970; з роду Васильківська), яка також згадується у цьому написі, Дмитро Іванович одружився у 1906 р. у Києві. Уродженка Ніжина, вона була активною організаторкою українського театрального життя і талановитою артисткою, випускницею музично-драматичної школи М. Лисенка⁷.

⁴ Див. ці книжки за шифрами в каталозі НДБ: С/Л–61 (“Дорогому Дмитру Володимировичу Антоновичу в ознаку незмінної пошани і приязни автор. 27. VIII. 1927. На виїзнім з Німеччини до Австрії”; “Високоповажаному Пану Проф. Д^р Івану Мірчуку на добрий спогад автор. 28. VIII. 1927. Neu-Finkenkrug b[ei] Berlin”).

⁵ *Дідківська Г. Г.* До історії однієї книги В. Винниченка [На той бік. – Прага; Берлін, 1924]: [З фондів бібліотеки] // *Бібліотечний вісник*. – 1996. – № 4. – С. 17–18.

⁶ *Антонович М. В.* Липинський і Д. Дорошенка (До наукової співпраці двох великих істориків) // *Український історик*. – 1982–1983. – № 3–4/1. – С. 5–6.

⁷ Вибрану літературу про Н. Дорошенка її одруження див.: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. X. – № 4264. – Арк. 49; *Омельченко В.* Дмитро Дорошенка (1882–1951) // 125 років київської української академічної традиції / Ред. М. Антонович – Нью-Йорк, 1993. – С. 410; *Винар Л.* Дмитро Іванович Дорошенко: Життя і діяльність (У 50-ліття смерті) // *Український історик*. – 2001. – № 1–4. – С. 14 (тут короткий перелік публікацій і некролог П. Феденка від 7 грудня 1970 р.); *його ж.* Вступ [до: *Дорошенко Н.* Дмитро Іванович Дорошенка Спогади] // Там само. – 2006. – № 1–3. – С. 128–130; *Швидько Г. К.* Н. М. Дорошенка “Просвіти” на Катеринославщині // *Вісник Дніпропетровського університету* – 2002. – Вип. 10: Історія та археологія – С. 190–196.

Складна емігрантська доля – це також ті обставини, які єднали цих людей, гартуючи їх духовно у випробуваннях на чужині. З початком української хвилі еміграції у 1919–1920 рр. на короткий час Відень став центром видавничого й культурного життя – стара австрійська столиця, де діяло кілька українських видавництв, у т. ч. “Дніпросоюз”, де й була видана “Україна на переломі”. За відсутності такої розгалуженої мережі українських наукових організацій, які згодом виникли у Празі, видавництва на той час були осередками для поширення освітніх підручників, науково-популярних книжок і ґрунтовних українських наукових досліджень. Крім В. Липинського, у Відні було видано також “Ілюстровану історію України” М. Грушевської невдовзі восьмий том його “Історії України-Руси”⁸.

В. Липинський, опинившись у 1918 р. у Відні як посол Української Держави, після поразки гетьмана осів в Австрії, переїхавши до Райхенау, – гористої курортної місцевості у Нижній Австрії за кілька десят кілометрів від австрійської столиці⁹. Після довгих мандрювань з Кам’яця-Подільського через Чехію, Сербію та Румунію Д. Дорошенко наприкінці січня 1920 р. на короткий час також оселився у Відні. 17 квітня 1919 р. обоє діячів їхали в одному потягу зі Станіслава – В. Липинський, якого запросив у свій особистий вагон Є. Петрушевич, повертався до Відня з Рівного, де зустрічався з С. Петлюрою; Д. Дорошенко їхав з Кам’яця-Подільського у Прагу, щоб закупити друкарню для університету¹⁰. Через десять років, у квітні 1929 р., він згадував про цей епізод в одному з листів до В. Липинського¹¹. Насичене частими переїздами життя не давало сконцентруватися на праці, що впливало на внутрішній стан Дмитра Івановича. “Товчемося по світу серед чужих людей, – писав він до М. Грінченка 23 квітня 1923 р., – так

⁸ Про науково-культурне життя у Відні у той час детальніше див. доповідь Д. Дорошенка “Організація української наукової праці на еміграції та її висліди за останнє десятиліття” (Другий Український науковий з’їзд у Празі. – Прага, 1934. – С. 23); *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939. – К., 1999. – С. 59.

⁹ У путівнику про західноєвропейські курорти, виданому на початку ХХ ст., знаходимо наступні відомості про цю місцевість (див.: *Западно-европейские курорты, морские купания, лечебницы и города. Русский иллюстрированный путеводитель* – Берлин, 1911):

“Райхенау (Reichenau) – деревня на берегу реки “Шварца”, расположенная в чудной гористой местности, на высоте 485 метров над уровнем моря, и известный климатический курорт посещаемый аристократической публикой

Л е ч е б н ы е с р е д с т в а: климатотерапия и водолечебница “Рудольфсквелле”, в которой применяются гидротерапия, врачебная гимнастика по системе Цандера и гимнастические прогулки

П о к а з а н и я: болезни сердца и morbus Basedovii.

Л е ч е б н ы й с е з о н: с 1 мая по 30 октября

Имеется хороший оркестр, красивый парк с озером, несколько первоклассных комфортабельно обставленных отелей и многочисленных вилл. На возвышенности Раксальпе (вышина 2000 метр.) и Штенеберг (вышина 2075 метр.) предпринимаются экскурсии

П у т и с о о б щ е н и я: с Веной (1½ час.)”.

¹⁰ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле – Мюнхен, 1969. – С. 448–449.

¹¹ *Липинський В.* Архів. – Філадельфія, 1973. – Т. 6: Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського/ Ред. Іван Коровицький – Док. 305. – С. 339.

що я, наприклад, за цей час (за 4 роки. – Я. Ф.) переїнав більше як 30 місць побуту! Обридло страшенно”¹².

У 1920–1921 рр. серед української еміграції були дуже розповсюджені думки про те, що на українських землях мають статися якісь значні події і зміни, що дасть змогу повернутися додому¹³. Такими самими думками жила й родина Дорошенків. Наприклад, весною 1922 р. в одному з листів Н. Дорошенко до Києва згадуються їхні плани повернутися в Україну за якою вони дуже тужили: “[...] тяжко мені, так сумно за Вкраїною, що й не сказати – і була вже зовсім зібралась оце на весну рушити, так багато причин стало тому на перешкоді, а головне звичайно матеріальні засоби – дорога дорого коштує, та й туди вернутись без нічого не можна, а я опріч того, в чому вийшла з Києва, нічого не маю і чула, що наше все там загинуло”¹⁴. Головними причинами, які стояли на заваді повернення, були, звичайно, не матеріальні негаразди, а громадська позиція Дмитра Івановича й Наталії Михайлівни, які не могли жити під більшовицькою владою.

Короткотривале життя родини Дорошенків у затишному Райхенау (близько року, з постійними відлученнями Дмитра Івановича) – ще один штрих, що єднав життєві шляхи Липинського і Дорошенка. У серпні 1923 р., виробляючи в Празі австрійську візу для поїздки в гості до В. Липинського, Д. Дорошенко просив його взяти документ, який би засвідчував, що він жив у Райхенау упродовж року – з жовтня 1920 до жовтня 1921 рр.¹⁵.

Отож, до Райхенау Дмитро та Наталія Дорошенки вирішили переїхати восени 1920 р., і В. Липинський, який уже там обжився, допомагав їм в організації побуту: “Дуже дякуємо Вас, Наталія Михайлівна і я, за Вашу поміч в улаштуванні нашого осідку в Райхенау”, – писав Д. Дорошенко 29 вересня 1920 р.¹⁶. У вересні – жовтні того року Наталія Михайлівна за допомогою господині й піклувальниці коло В. Липинського в Райхенау панни Юлії Розенфельден намагалася підшукати й господиню також і для їхнього дому. Відомості про це зустрічаються, зокрема, у листуванні Д. Дорошенка з В. Липинським. “[...] коли господиня знайдеться, – читаємо у листі з Відня від 24 вересня 1920 р., – то не відмовте з ласки Вашої написати, і Нат[алія] Мих[айлівна] приїде тоді на день до Райхенау умовитись з нею і взагалі подивитись на квартиру”¹⁷. Переїзд Дорошенків відбувся 13 жовтня 1920 р.¹⁸. Далі листування між обома діячами обривається майже на

¹² *Дорошенко Д.* Листи до Марії Миколаївни Грінченко // *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії – К., 1996. – С. 223.

¹³ Згадку про такі загальні настрої див., наприклад, *Шемет С. В.* К. Липинський при громадській роботі // В. Липинський як ідеолог і політик. – Ужгород 1931. – С. 31.

¹⁴ ІР НБУВ. – Ф. 170. – № 319–325. – Лист до М. Грінченка від 25 квітня 1922 р. – Арк. 1зв.

¹⁵ *Липинський В.* Архів. – Т. 6: Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського – С. 53. Див. також *Антонович М. В.* Липинський і Д. Дорошенко (До наукової співпраці двох великих істориків). – С. 9.

¹⁶ *Липинський В.* Архів. – Т. 6: Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського – С. 29.

¹⁷ Там само. – С. 27 (також див. с. 28, 30 та ін.).

¹⁸ Там само. – С. 31.

цілий рік: спочатку лише кілька листів Д. Дорошенка з Німеччини між жовтнем 1920 р. і лютим 1921 р., а потім велика перерва до листопада 1921 р. – період упродовж якого їхні взаємини будувалися на особистих зустрічах. Слід зазначити, що хоч на титулі обкладинки “України на переломі” роком видання зазначено 1920 р., однак, за свідченням А. Монтрезора, вийшла вона фактично у 1921 р.¹⁹, себто саме тоді, коли Д. Дорошенко мешкав у Райхенау.

Можна здогадуватися, що однією з основних тем у спілкуванні В. Липинського і Д. Дорошенка в Райхенау були справи організації гетьманського руху на еміграції, видання “Хліборобської України” та інші проблеми громадсько-політичного життя. Навесні 1920 р. В. Липинський з Д. Дорошенком та іншими однодумцями створили у Відні “Ініціативну Групу Українського Союзу Хліборобів-Державників”, і їхні підписи є під документом угоди, складеної 8 травня того самого року між гетьманом Скоропадським і представниками цієї організації²⁰. Тоді ж, у грудні, майже всі члени цієї групи підписали Статут і Заприсяження, утворивши Раду Присяжних УСХД на чолі з В. Липинським²¹. Цілий 1921 рік, за свідченням особистого секретаря П. Скоропадського члена Ради Присяжних С. Шемета, пройшов “[...] в різних організаційних клопотах”²². У січні 1921 р. в Райхенау було проведено конференцію з гетьманом, і обоє діячів – Липинський і Дорошенко – були одними з головних її організаторів. Рада Присяжних УСХД збиралася на свої засідання, поза іншим, у травні й червні 1921 р., якраз напередодні дати, зазначеної на дарчому написі В. Липинського для родини Дорошків. Наскільки високо Д. Дорошенко цінував В. Липинського як ідеолога гетьманського руху, засвідчує той факт, що на зборах, які проходили у Подєбрадах 4 травня 1926 р. з нагоди проголошення 29 квітня 1918 р. гетьманату в Україні, не без впливу, звичайно, колишнього міністра закордонних справ залу прикрашував, крім портретів Т. Шевченка, П. Скоропадського і Т. Масарика, також і портрет В. Липинського²³.

Після того, як восени 1921 р. Д. Дорошенко виїхав з Райхенау до Праги, взаємини між обома діячами підтримувалися в листуванні й у зустрічах – чи в тому ж Райхенау (куди Дмитро і Наталія Дорошенки іноді навідувався у гості

¹⁹ Монтрезор А. В. Липинський // В. Липинський як ідеолог і політик – С. 8.

²⁰ Шемет С. В. К. Липинський при громадській роботі. – С. 26; Осташко Т. Українські монархічні сили в еміграції на початку 20-х років за даними дипломатичної служби УНР // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомч. зб. наук пр. – К., 2002. – Вип. 5: Архіви – складова інформаційних ресурсів суспільства // Інтернет-адреса: http://www.archives.gov.ua/Publicat/Researches/MaterialyConfer_06.php#Ostashko

²¹ Шемет С. В. К. Липинський при громадській роботі. – С. 26; Бурім Д. В. Д. І. Дорошенко та український гетьманський рух на еміграції // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1999. – Т. 3. – С. 458 (прим. 6).

²² Шемет С. В. К. Липинський при громадській роботі. – С. 27.

²³ Липинський В. Архів. – Т. 6: Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського – Док. 200. – С. 219. Про життя В. Липинського й поширеність його ідей див., наприклад: Гирич І. Лицар української державності: (Нарис життя і діяльності Вячеслава Липинського) // Архіви України – 1992. – № 1–3. – С. 34–44.

або на лікування, чому сприяв гірський клімат²⁴), чи під Берліном у Ванзее, де була вілла Скоропадського де гетьман збирав гостей для нарад, чи за якихось інших обставин.

На спомин сусідського життя в Райхенау – так В. Липинський підписав Дорошенкам свою книжку. Для Дорошенків цей спомин був дійсно теплим, і це не лише з огляду на щирість у взаєминах з В. Липинським, але й чисто з побутового боку: у 1921 р. в Райхенау Дорошенки винаймали окреме помешкання, і такої розкошівони не знали впродовж наступних десяти років пілігримного життя на еміграції. Коли у 1930 р. вони винайняли своє помешкання в Берліні, то Д. Дорошенко писав, що за всі роки еміграції, починаючи з 1919 р., крім Райхенау, вони не мали можливості жити в окремій квартирі²⁵.

Можна думати, що епоха Хмельницького – це також одна з тем, що була популярною у спілкуванні обох істориків. Восени 1921 р. після перенесення Українського Вільного Університету з Відня до Праги Д. Дорошенко обіцяючи приїхати після Нового року до Чехословаччини на місяць і прочитати там курс “Огляд історії української козаччини”, просив В. Липинського бодай навесну прочитати в УВУ хоч декілька лекцій з історії Хмельниччини²⁶.

Ідеї В. Липинського, викладені в “Україні на переломі”, Д. Дорошенко прийняв дуже глибоко. В історіографічних оглядах при оцінці Д. Дорошенком Визвольної війни в Україні середини XVII ст. впливи В. Липинського часто відзначаються²⁷. Українська історична наука кінця 1910-х – 1920-х рр. перебрала ініціативу від російської другої половини XIX – початку XX ст. (умовно кажучи, від В. Сергєєвича до Б. Нольдета і Розенфельда) у дослідженні Переяславської ради 1654 р. з погляду історико-правового змісту – і В. Липинський у своїй монографії давав цілком нові на той час оцінки української війни 1648–1657 р.²⁸. Д. Дорошенко писав про них у своїй рецензії на “Україну на переломі” (1921), викладав їх у своєму історіографічному огляді (1923), популяризував для англомовних²⁹ та німецькомовних читачів (1924), звертався до них, працюючи

²⁴ “Нат[аля] Мих[айловна], як ми жили в 1921 р., спробувалабула гріти на сонці свою хвору ногу – і їй дуже допомогло”, – писав Д. Дорошенко у квітні 1924 р. (Там само. – Док. 96. – С. 82).

²⁵ *Липинський В.* Архів. – Т. 6: Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського – Док. 337. – С. 384.

²⁶ Там само. – Док. 44. – С. 36.

²⁷ Див., наприклад *Крупницький Б. Д. І. Дорошенко – піонер української історичної науки // Український історик – 2001. – № 1–4. – С. 71; Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок XIX – кінець 80-х років XX століття) // Переяславська рада 1654 року. (Історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. 581.*

²⁸ *Федорук Я. Українсько-московська угода 1654 р. в історико-правових дослідженнях кінця XIX – початку 50-х років XX ст. // Україна в Центрально-Східній Європі: (3 найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2004. – Вип. 4. – С. 413, 418–419.*

²⁹ “Між ин. мусів срочно написати огляд новин укр. історіографії для англійської “Slavonic Review”, де докладно обговорив Вашу “Укр[аїну] на переломі”. Піде в найближчій книзі того журналу” (*Липинський В.* Архів. – Т. 6: Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського – С. 73 (лист від 3 березня 1924 р.)).

над “Нарисом історії України” (1932–1933)³⁰, і т. д. Крім друкованих праць, Д. Дорошенко популяризував “Україну на переломі” на своїх лекціях з курсу історії війни Б. Хмельницького, на семінарських заняттях та ін., про що сам свідчив В. Липинському в листі від 27 листопада 1923 р.: “Тут страшенно велика потреба у Вашій книзі “Z Dziejów Ukrainy”; я викладаю в В[ільному] Укр[аїнському] Ун[іверситеті] як раз Хмельниччину і даю теми для рефератів, – то все використовуюєм “Україну на переломі”. А “Z Dziejów Ukrainy” в цілій Празі нема”³¹.

Саме цей примірник “України на переломі” з дарчим написом В. Липинського, що сьогодні зберігається у фондах НБУВ, є тим конкретним інструментарієм, який був у руках Д. Дорошенка. Придивившись уважно до маргінальних позначок на полях книжки, ми побачимо ледь помітні виділення тексту олівцем, що стосуються оцінки В. Липинським Переяславської угоди 1654 р. (с. 28–30, 33), планів Б. Хмельницького після 1654 р. (с. 45), семигородсько-українського договору від 7 вересня 1656 р. (с. 48), квітневої ради в Чигирині 1657 р. і обрання Юрка Хмельниченка спадкоємцем гетьманської булави (с. 55) та “Великого Союму (Ради) Війська Запорозького в Корсуні”, скликаного у жовтні 1657 р. (с. 230). З великою ймовірністю можна твердити, що ці маргінальні позначки належать самому Д. Дорошкові, який робив їх під час своєї праці над “Оглядом української історіографії”, оскільки одні з цих виділених текстів цитуються у цій монографії, а інші поставлені тут як проблеми, що їх заторкував В. Липинський, оцінюючи повстання Б. Хмельницького³². До того ж майже всі ці питання Д. Дорошенко виділяв, коли писав про твір В. Липинського, наприклад, в узагальнюючих оглядах наукової літератури³³.

II

Книгозбірні та архіви Дмитра Дорошенка

Вивчення долі та реконструкція збережених і незбережених особистих бібліотек та архівів є дуже важливою проблемою сучасної науки. Актуальність праць на цю тему, що дають змогу заглибитися у творчу лабораторію видатних діячів науки і культури, краще розуміти оцінювати їхню спадщину – очевидна.

³⁰ Книжка. – Станіслав, 1921. – № 4–6. – С. 95; Огляд української історіографії. – С. 209–212; *Doroshenko D.* Ukrainian Historiography since 1914 // *Slavonic Review.* – 1924/1925. – Vol. 3. – P. 239; *idem.* A Short Outline of Ukrainian History // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 4186. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 89; *Doroschenko D.* Die Entwicklung der ukrainischen Geschichtsidee vom Ende des 18 Jahrhunderts bis zur Gegenwart // *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven.* – Breslau, 1928. – Bd. IV. – H. 3. – S. 363–379; *Дорошенко Д.* Нарис історії України – К., 1991. – С. 264–265, 270, 279.

³¹ *Липинський В.* Архів. – Т. 6: Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського – С. 41 (див. також с. 76).

³² *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. – С. 211 (порівн. “Україна на переломі” В. Липинського с. 29, 30, 33, 48, 55).

³³ Див., зокрема: *Doroshenko D.* Ukrainian Historiography since 1914. – P. 239.

На цьому часто наголошується у дослідженнях з бібліотекознавства “[...] логіка розвитку сучасного гуманітарного знання в цілому з орієнтацією на творчу роль особистості в культурізмує переглянути роль джерел, що відображають приватне життя людини [...]” – писала, наприклад, російська дослідниця О. Ільїна з приводу вивчення й реконструкції приватних бібліотек³⁴. У цьому контексті з’ясування долі книгозбірень та рукописів такої складної, непересічної фігури, як Д. Дорошенко, є особливою працею. Адже, як згадував О. Оглоблин у своєму листі до дружини історика від 20 січня 1954 р., “[...] українська наука ще довгодовго – цілі покоління – студіюватиме діяльність і творчість Дмитра Івановича”³⁵. І сьогодні, через півстоліття після того, як було написано ці слова, можна лише підтвердити їхню непомилність.

1. Бібліотека та архів історика, зібрані до 1919 року.

Свої приватні бібліотеки та архіви Д. Дорошенко втрачав тричі – у 1919, 1945–1947 і 1950–1951 рр. Такою була доля скитальця, який разом зі своїм поколінням пережив великі катаклізми першої половини ХХ ст. Вперше власні архів і книгозбірню історик втратив у Києві, лишивши їх у січні 1919 р. у своєму помешканні на вул. Львівській*, 46 перед виїздом до Кам’янка-Подільського куди його запросили викладати в університеті. Наталія Михайлівна виїхала з Києва лише восени 1919 р. Вона також не брала з собою ніяких речей і пізніше, на еміграції, дуже тужила за своїми українськими вишитими костюмами, без яких не могла повною мірою виявити свою театральну творчість. Наприкінці того самого року після кількомісячної розлуки вони зустрілися в Бухаресті, куди Д. Дорошенко переніс з Белграда місію Українського Червоного Хреста, яку він очолював на Балканах.

Опинившись на еміграції у складних умовах для наукової праці, Д. Дорошенко потерпав через відсутність власної бібліотеки й архіву. Блискучий бібліограф та історіограф, член Бібліографічної комісії НТШ у Львові (з 1904 р.), бібліотекар Київського Музею старовини й мистецтва (з 1913 р.), Київської міської публічної бібліотеки (хочі не затверджений губернатором на цій посаді з політичних мотивів у 1914 р.), Дмитро Іванович, безперечно мав особливий пієтет до книжки³⁶, і втрата своєї книгозбірні гостро додавала до його життя відчуття трагедії. Це відчувається у його листуванні, зокрема, з Праги з М. Грінченка з 1924 – початок

³⁴ *Ильина О. Н.* О некоторых подходах к реконструкции личных библиотек // Книжное дело в России в XIX – начале XX века: Сб. науч. тр. – СПб., 2006. – Вып. 13. – С. 75. Див. також передмову до найновішого в Україні видання на цю тему: *Дениско Л. М.* Автографи на книгах із колекції рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського Каталог – К., 2007. – С. 3–4.

³⁵ *Кураб Г.* Листи Олександра Оглоблина до Наталії Дорошенко [Початок] // Український історик – Нью-Йорк; К.; Львів etc., 2005. – № 2–4. – Док. 3. – С. 285.

* Пізн. вул. Троцького Артема, тепер – Січових Стрільців.

³⁶ Про це див. у некролозі В. Дорошенка *Дорошенко В.* Пам’яті українських бібліографів // Науковий збірник. Українська Вільна Академія Наук у США. – Нью-Йорк, 1953. – Ч. II. – С. 175–179.

1925 рр.: у кількох листах він писав про свій розпач з приводу того, що під руками немає нічого з його архіву та бібліотеки³⁷.

Аж ось 27 лютого 1925 р. до нього дійшов лист від С. Єфремова, у якому той писав, що у 1921 р. якийсь добрий знайомий Д. Дорошенка випадково побачив “на тандиті” кілька пакунків з його іменем. Викупивши їх, цей знайомий приніс їх до С. Єфремова, де вони з того часу й зберігалися. Повідомляючи Д. Дорошенка про це, С. Єфремов просив дозволу переглянути в його архіві автографи М. Костомарова, аби видати щось до сорокових роковин смерті історика³⁸. Д. Дорошенко одразу відписав С. Єфремову “[...] щоб робив з ним (з архівом. – Я. Ф.), як сам знайде за краще”³⁹. Цей лист до Сергія Олександровича, видно, був дуже мінорний, бо у щоденнику С. Єфремова знаходимо запис від 22 березня того самого року, що Д. Дорошенко написав “[...] дуже сумного листа-тестамента (про бібліотеку та архів свої) і хочу поспробувати його розважити”⁴⁰.

З цього, поза іншим, видно, що щаслива доля бібліотеки тішила Д. Дорошенка лише, як він писав до В. Липинського, “номінально, платонічно”, бо доступу до неї історик так і не мав. Однак у березні 1925 р. у нього з’являються думки переправити книгозбірню з України до Праги, де він тоді мешкав⁴¹. У червні 1925 р. Д. Дорошенко просив С. Єфремова надіслати йому для користування спочатку окремі книжки зі своєї бібліотеки (невдовзі надійшли том Літопису Величка та інші видання – цілий пакунок з Києва!)⁴², а згодом, у листопаді 1926 р., й усю книгозбірню, що він її мав намір передати у фонди бібліотеки Слов’янського інституту при Берлінському університеті⁴³. Директор Слов’янського інституту проф. Макс Фасмер, зі свого боку, також робив заходи у цій справі, так що через кілька місяців Д. Дорошенко сподівався бачити свою бібліотеку в Берліні⁴⁴.

Загалом, треба сказати, що бібліотека Слов’янського інституту при Берлінському університеті досить активно займалася поповненням своїх фондів з приватних книгозбірень українських культурних діячів. Так, наприклад, комплект “Киевской старины”, що належав колись О. Барвінському, було придбано від

³⁷ *Дорошенко Д.* Листи до Марії Миколаївни Грінченко – С. 225, 234, 238. Про наукове життя в Празі у 1920-х рр. і місце Д. Дорошенка у ньому див.: *Ульяновський В.* Чому не було створено “празьку історичну школу” Грушевського// *Український історик* – 2002. – № 1–4. – С. 214–230.

³⁸ *Липинський В.* Архів. – Т. 6: Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського – Док. 140. – С. 135.

³⁹ *Дорошенко Д.* Листи до Марії Миколаївни Грінченко – С. 238.

⁴⁰ *Єфремов С.* Щоденники 1923–1929. – К., 1997. – С. 212.

⁴¹ *Липинський В.* Архів. – Т. 6: Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського – Док. 144. – С. 140.

⁴² Там само. – Док. 156. – С. 155; *Дорошенко Д.* Листи до Марії Миколаївни Грінченко – С. 242–243, 245.

⁴³ *Єфремов С.* Щоденники 1923–1929. – С. 425.

⁴⁴ *Липинський В.* Архів. – Т. 6: Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського – Док. 213. – С. 240.

його сина Б. Барвінського, за порадою Д. Дорошенка купити свої книжки мав запропонувати цій бібліотеці А. Жук⁴⁵ і т. д. Проф. Фасмер, славіст, був одним з промоторів цієї справи. Він добре знав Д. Дорошенка, зокрема, з діяльності останнього як директора Українського Наукового Інституту в Берліні (проф. Фасмер був німецьким членом кураторії Інституту), і лишив про нього свої спогади⁴⁶. Тому не дивно, що Д. Дорошенко мав бажання подарувати свої книжки саме Слов'янському інституту.

Високоетична позиція С. Єфремова у справі бібліотеки та архіву Д. Дорошенка лише сприяла тому, щоб між ними розвивалися тісні довірливі наукові взаємини. У липні 1927 р., наприклад, займаючи вже посаду директора Українського Наукового Інституту в Берліні, Д. Дорошенко планував запросити С. Єфремова до Берліна на виклади, однак останній, перебуваючи під “пильним оком”, не міг прийняти цього запрошення: “[...] що до свого можливого приїзду до Берліна, – писав Д. Дорошенко до Л. Білецького 19 серпня 1927 р., – [Єфремов] відповів, що “рада душа в рай, та гріхи не пускають”, і підкреслив, що іменно гріхи”⁴⁷.

Отже, бібліотека й архів Д. Дорошенка опинилися у кабінеті С. Єфремова, який на той час очолював у ВУАН Комісію для дослідів над історією громадських течій на Україні. Хто був цим незнайомцем, який у 1921 р. випадково викупив бібліотеку й архів і передав ці матеріали до ВУАН невідомо – чи не сам С. Єфремов, який скромно це замовчав? У всякому разі, коли у січні 1927 р. у ДПУ видали постанову переписати ці книжки і здати їх до бібліотеки Академії наук, то С. Єфремов протестував проти цього, заперечуючи агентам ДПУ, – мовляв, “[...] книги то мої і я не можу допустити до якогось втручання в мої справи”⁴⁸.

Невинна, здавалося б, справа пересилки бібліотеки Д. Дорошенка у Берлін насправді обернулася для С. Єфремова у великий клопіт щодо його взаємин з цензурою і ДПУ. Спершу С. Єфремов пішов до німецького консула і полагодив справу пересилки книжок в обмін на видання Берлінського університету. Однак цензура у Києві почала вимагати, щоб їй показали не лише список книжок, що пересилаються в Берлін, а й кожен примірник. “Довелося би носити кілька місяців, – писав С. Єфремов у щоденнику за 11 січня 1927 р., – та ще коли і цензор заходився читати або удавав, що читає, то це могло б затягтися на роки і роки”⁴⁹. С. Єфремову все ж удалося добитися дозволу для висилки бібліотеки Д. Дорошенка в Німеччину, минаючи цензора. Той поскаржився з доносом у ДПУ, нібито С. Єфремов допомагає українській еміграції та ще й колишньому міністрові закордонних справ уряду гетьмана Скоропадського ДПУ прислало двох людей

⁴⁵ Там само. – Док. 213. – С. 240; Док. 304. – С. 337; Док. 311. – С. 346.

⁴⁶ *Vasmer M.* Dmytro Doroschenko zum Gedachtnis // Український літопис. – Аугсбург 1953. – Ч. 1. – С. 27–34.

⁴⁷ ЦДАВО. – Ф. 3876: Л. Т. Білецький. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 81 (див. також арк. 78 (Д. Дорошенко до Л. Білецького 27 липня 1927 р.)).

⁴⁸ *Єфремов С.* Щоденники 1923–1929. – С. 453.

⁴⁹ Там само. – С. 452.

для з'ясування справи, які видали постанову, що книги мають бути описані й передані в Академію. У такий спосіб книгозбірню Д. Дорошенка заборонили переслати її власникові в Німеччину.

По Києву пішли чутки, що С. Єфремов хотів вислати свою бібліотеку «гетьманському міністрові», однак про це нібито стало відомо відповідним органам з листів Д. Дорошенка до нього і йому не дали це зробити (з цього С. Єфремов робив висновки, що його листування з Д. Дорошенком пильно контролювали в ДПУ). Погрожуючи арештом, звинувачували навіть, що С. Єфремов підтримує гетьмана. «Комуністи певні, – писав він у щоденнику, – що я їх хотів одурити і страшенно розлючені»⁵⁰. Справа дійшла до Харкова, де Скрипник говорив про бібліотеку Д. Дорошенка з А. Кримським, який весною 1927 р. вів переговори про неї у ДПУ під час викликів до цієї установи. «Жалкую, що й розпочав це діло, – писав С. Єфремов, – забувши, що краще з розумним загубити, ніж з дурнем знайти»⁵¹.

Через рік, коли у березні 1928 р. по Києву ширилися чутки, що С. Єфремова арештовано, то однією з причин називалася та, що він хотів переслати «нелегальну» бібліотеку Д. Дорошенка⁵². Під час допитів С. Єфремова у справі «Спілки Визволення України» його звинувачували у нав'язуванні взаємин з т. зв. «Закордонною Спілкою визволення України», організаційне зібрання якої відбулося нібито в червні 1926 р. і в якій Д. Дорошенко був головною фігурою⁵³.

В. Міяковський, збирач архівів і секретар Комісії для дослідів над історією громадських течій на Україні, а пізніше, у 1940-х рр., один з організаторів і близький співробітник Д. Дорошенка в УВАНів Аугсбургу задував про цю ситуацію через багато років: «Сергія Олександровича в Академії можна було застати або за працею над якимсь своїм або чужим рукописом, або за діловою розмовою з якимнебудь науковим співробітником чи службовцем Академії. На цей раз я побачив його за незвичайною роботою, – він стояв навколішки перед великою дерев'яною скринєю і пакував книжки. «Оце пакую книжки Дмитра Івановича Дорошенка. Просить йому прислати до Берліну». [...] мене тоді навіть не здивувала така чудна думка про можливість переслати політичному емігрантові його духову зброю закордон. Книжки все ж таки не дозволили вислати, і я не пам'ятаю тепер, яка їх спіткала доля»⁵⁴.

У Комісії для дослідів над історією громадських течій на Україні (пізн. – революційних рухів) та в кабінеті С. Єфремова архів та бібліотека Д. Дорошенка

⁵⁰ Там само. – С. 456.

⁵¹ Там само. – С. 453. Детальніше див. нотатки з його щоденника за січень – березень 1927 р.: Там само. – С. 452–456.

⁵² Там само. – С. 598.

⁵³ Бурім Д. В. Д. І. Дорошенкота український гетьманський рух на еміграції. – С. 452–453.

⁵⁴ Міяковський В. Мій спогад (Д. І. Дорошенко) // *Mijakovs'kyj Volodymyr. Unpublished and Forgotten Writings* [= Sources of Modern History of the Ukraine. The Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States, vol. 1] / Ed. by M. Antonovych. – New York, 1984. – P. 427–428.

дійсно залишалися неописаними впродовж довшого часу. Його архіву немає в переліку приватних архівів та рукописних збірок, зібраних Комісією за час своєї діяльності, складеному у записці від 28 листопада 1929 р. і поданому С. Будю до неодмінного секретаря ВУАН⁵⁵. Однак нотатка про матеріали Д. Дорошенка з'являється в чернетці Акту Комісії від 18 вересня 1930 р., до того ж у приписці (до п. 4 “Переліки рукописних та архівних матеріалів” Комісії). У машинописному чистопісі пункт про папери Д. Дорошенка вміщено вже на своєму місці серед інших матеріалів, зібраних Комісією⁵⁶. З Комісії революційних рухів і з кабінету Єфремова ці документи у 1931 р. перейшли до бібліотеки Академії наук, де у відділі рукописів було сформовано особовий фонд Д. Дорошенка (№ 318). Усе це відбувалося під час переїзду відділу рукописів у 1929–1930 рр. у нове приміщення і на тлі реорганізації бібліотечної справи в Україні відповідно до політичних завдань того часу на основі постанов ЦК ВКП(б) (жовтень 1929 р.) і НКО УСРР “Про перебудову бібліотечної роботи” (червень 1931 р.)⁵⁷.

Більша частина друкованих видань із книгозбірні Д. Дорошенка також перейшла до цієї бібліотеки, де була розпорошена по різних фондах. Пізнати ці книжки можна по характерному підпису Д. Дорошенка на екслібрисі-печатці “3 книг Д. Дорошенка № ...”, що іноді супроводжується зображенням його герба. Так, у колекції рідкісних видань бібліотеки дослідниці Л. М. Дениско виявила 17 книжок другої половини ХІХ – першого десятиліття ХХ ст., що колись належали до книгозбірні історика⁵⁸.

2. Доля бібліотечної та архівної спадщини Дмитра Дорошенка, зібраної у 1919–1945 роках.

Вийшовши на еміграцію і поступово пристосовуючись до складних умов наукового життя бездомного палігрима між Віднем, Прагою, Берліном та Варшавою, історик знову почав котити вгору Сізіфівий камінь своєї книгозбірні та архіву. Книжки й папери поступово розросталися, а скрині не встигали розпаковуватися під час безкінечних переїздів Дмитра Івановича й Наталії Михайлівни, що супроводжувалися новими втратами: “Я також втратив свою бібліотеку – писав історик у січні 1948 р., – вперше ще в Києві, а потім тричі на еміграції – в Берліні, Варшаві, а наостанку в Празі, де в мене склались знову маленькі збірки книжок”⁵⁹. Таке насичене життя було переповнене рутинною потребою в заробітках і прикрими несподіванками. Про одну з них, що призвела до втрати час-

⁵⁵ ІР НБУВ. – Ф. Х. – № 6747–6773. – Арк. 38.

⁵⁶ Там само. – № 6853. – Арк. 1–2.

⁵⁷ *Степченко О. П.* Особові архівні фонди видатних українських учених як джерело з історії організації спеціалізованих фондів Всенародної (Національної) бібліотеки України (1918–1934): Дис. ... канд. іст. н. / НАН України Національна бібліотека ім. В. Вернадського – К., 1997. – Арк. 74–91, 157–158; *Дубровіна Л. А., Онищенко О. С.* Історія Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського 1918–1941. – К., 1998. – С. 154–155, 183–184.

⁵⁸ *Дениско Л. М.* Автографи на книгах із колекції рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського Каталог. – С. 35.

⁵⁹ Листування митрополита Іларіона (Огієнка) / Упор. о. Ю. Мицик. – К., 2006. – С. 133.

тини його книжок, Д. Дорошенко писав у листі до С. Шелухина з Берліна від 21 грудня 1930 р.: “[...] колими востаннє перевозились на нову квартиру, ішов густий дощ; моя скриня з книжками при перевозці розбилась, книжки підмокли і частина зовсім пропала”⁶⁰.

Після окупації німцями Варшави у 1939 р. і ліквідації новою владою Українського Наукового Інституту Д. Дорошенко знову повертається до Чехословаччини. У Празі він став деканом Філософічного факультету Українського Вільного Університету і головою Товариства “Музей Визвольної Боротьби України” (лютий 1943 – квітень 1945 рр.). Наближення радянської армії до Праги знову поставило питання про нову еміграцію в зони окупації союзників і про майбутню долю архівних, бібліотечних і музейних колекцій, зібраних українцями в Чехословаччині. Серед професорів у Празі панувала велика дилема з приводу того, чи виїжджати, чи залишатися у місті⁶¹. Усі збірки Музею Визвольної Боротьби України (пізн., у 1945–1948 рр., Українського музею), який після американського бомбардування 14 лютого 1945 р. залишився без свого приміщення⁶², було вирішено залишити в Празі, де останній його директор Симон Наріжний охороняв їх, не даючи вивезти в СРСР, до закриття Музею у 1948 р.

Такі самі проблеми постали перед Українським Вільним Університетом та іншими українськими організаціями. На початку квітня 1945 р. на засіданні Філософічного факультету УВУ обговорювалося питання про те, що робити з університетом, його бібліотекою та архівом. Було прийняте рішення евакуювати УВУ і створити комісію для відокремлення дублетів з бібліотеки й відбору цінніших книжок для евакуації. Однак сенат УВУ і Правничий факультет протестували проти цієї пропозиції, виступаючи за те, щоб бібліотеку й архів залишити в Празі⁶³.

У квітні – травні 1945 р. з Праги у бік німецького кордону почали поспішно виїжджати українські культурні та громадсько-політичні діячі, які рятували своє життя перед загрозою ув’язнення, фізичного знищення або заслання в Сибір. “Головне було – переїхати чеський кордон раніш, ніж Чехія буде окупована советськими військами”, – згадувала Н. Полонська-Василенко⁶⁴. Д. Дорошенко з дружиною виїхали з Праги у травні 1945 р. в ешелоні з козаками-гетьманцями⁶⁵.

⁶⁰ ЦДАВО. – Ф. 3695: С. П. Шелухин – Оп. 1. – Спр. 238. – Арк. 73.

⁶¹ Про це див., наприклад, у мемуарній літературі *Полонська-Василенко Н.* Сторінки спогадів: Український Вільний Університет // *Український історик* – 1965. – № 3–4. – С. 43.

⁶² У цей день буларозгромлена фронтовастіна Музею, після чого врятовані матеріали – майже мільйон музейних одиниць – були перевезені до Національної та Університетської бібліотек в Клементинумі та в Архів Міністерства Внутрішніх Справ у Градчанах (Там само. – С. 42; *Мушинка М.* Музей Визвольної Боротьби України в Празі та доля його фондів: Історико-архівні нариси. – К., 2005. – С. 45–47).

⁶³ *Полонська-Василенко Н.* Сторінки спогадів: Український Вільний Університет – С. 43; *Винар Л.* Дмитро Іванович Дорошенко: Життя і діяльність: (У 50-ліття смерті). – С. 44.

⁶⁴ *Полонська-Василенко Н.* Сторінки спогадів: Український Вільний Університет – С. 44.

⁶⁵ *Радиш О.* Початки Музею Академії // *Вісті УВАН* – Нью-Йорк, 2004. – Ч. 3. – С. 151.

Дорога була довгою – декілька разів родина Дорошенків зустрічалася на різних станціях з потягом, у якому в товарному вагоні їхали Н. Полонська-Василенко з чоловіком О. Оглоблин, В. Щербаківський, В. Міяковський та інші⁶⁶. У Празі перед виїздом багато говорилося про те, що залізниця може бути пошкодженою через напади авіації і тому велику частину шляху доведеться йти пішки. “Ця пересторога, – згадувала пізніше Н. Полонська-Василенко, – мала наслідком те, що деякі члени нашої групи, зокрема найстарші віком – ми з чоловіком та професор Щербаківський – покинули свої книжки та рукописи в Празі. Ми сподівалися, що в Празі вони збережуться, а в дорозі можуть загинути”⁶⁷. Звичайно, що не тільки члени цієї групи залишали свої рукописи й приватні книгозбірні, але й інші професори. Відомо, що свої бібліотеку й архів Д. Дорошенко також покинув у Празі перед виїздом в Німеччину – про це є згадки в О. Оглоблина, Б. Крупницького, В. Омельченката ін.⁶⁸. Зрештою, сам історик зізнавався про це у листі до митрополита Іларіона (Огієнка) від 6 вересня 1946 р. з ДіПі табору під Аугсбургом: “Усімої рукописи загинули, я не вивіз з собою (з Праги. – Я. Ф.) жодного писаного або друкованого аркуша і цілковито даю собі звіт, що з науковою взагалі з літературною працею я попрощався уже назавжди”⁶⁹. У науковій літературі вже писалося про ці втрати Д. Дорошенка⁷⁰, і примірник книжки В. Липинського “Україна на переломі”, який є об’єктом зацікавлення у цій статті, належав саме до цієї бібліотеки Д. Дорошенка, зібраної у період між 1919–1945 рр.

Зі вступом до Праги Червоної армії і загонів СМЕРШу почалися арешти серед української інтелігенції, яка залишилася в місті, і масове повернення людей в СРСР⁷¹. Окремими постановами було припинено діяльність українських наукових, освітніх, громадсько-політичних та культурних закладів. Один із діячів того часу інженер-будівельник Василь Прохода – колишній підполковник Армії УНР,

⁶⁶ Там само. – С. 150–151; *Полонська-Василенко Н.* Сторінки спогадів: Український Вільний Університет – С. 44–45.

⁶⁷ *Полонська-Василенко Н.* Сторінки спогадів: Український Вільний Університет – С. 44.

⁶⁸ *Оглоблин О.* З листів Д. І. Дорошенка до О. П. Оглоблина // Український історик – 1965. – № 3–4. – С. 84; *Крупницький Б.* Д. І. Дорошенка (Споминучня) // Науковий збірник УВАН – Нью-Йорк, 1952. – Ч. 1. – С. 21; *Омельченко В.* Передмова // *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – С. 18.

⁶⁹ Листування митрополита Іларіона (Огієнка). – С. 127 (те саме у листі від 14 січня 1948 р. на с. 133).

⁷⁰ *Винар Л.* Дмитро Іванович Дорошенко: Життя і діяльність: (У 50-ліття смерті). – С. 45; *Бурім Д. В.* Наукова педагогічна і громадсько-політична діяльність Д. І. Дорошенка в еміграції (1919–1951 роки): Дис. ... канд. іст. н. / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського – К., 1997. – Арк. 63; *Андрєєв В.* Історія однієї зниклої праці, або Про те, що відбувається із зниклими рукописами (робота Д. Дорошенка “Дмитро М. Бантиш-Каменський і його «Історія Малої Росії»”) // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2006. – Вип. 2. – Ч. 2: Appendix. – С. 12; *Галушко К.* Доба Дмитра Дорошенка, або Як створювали й губили нації у смутні часи Європи // *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 рр.). – К., 2007. – С. 28.

⁷¹ *Мушинка М.* Музей Визвольної Боротьби України в Празі та доля його фондів... – С. 51–52.

голова Товариства колишніх Українських Старшин у Чехах, активіст “Українського соколу” і випускник Української господарської академії у Подєбрадах – залишив важливі спогади про те, як він, перейшовши через лещата арешту, через сталінські тюрми й заслання в Сибіру, повернувся у Прагу у 1956 р. і через дев’ять років після цього емігрував до США. Ось що цей очевидець тих подій писав про закриття Українськоготехнічно-господарського інституту в Подєбрадах, заснованого у 1935 р. після ліквідації Української господарської академії: “[...] коли в ЧСР осів НКВС, він узявся за викорінювання наслідків української національно-культурної діяльності. Всю бібліотеку справи УТГІ було вивезено хтосьна-куди. На якийсь час затримали декого з українців. [...] Та зовсім не поталанило лекторові Осипові Безпалкові* та професорові Митрофанові Добриловському. Вони були у Празі, а звідти разом з професорами М. Славинським**, В. Садовським та двома десятками інших національно-культурних працівників вивезені до київської в’язниці...”⁷². У другій половині травня 1945 р. близько п’ятдесяти українських діячів з Праги, серед яких було чимало професорів українських навчальних закладів Чехословаччини, було транспортовано літаком до Києва на Лук’янівку. Тоді ж таку саму кількість в’язнів переправили з Праги до Харкова. В. Прохода робив припущення, що цей поспіх (літаками в’язнів, як правило, не перевозили) був пов’язаний з тим, що в УРСР після війни готували великий судовий процес, на зразок процесу СВУ у 1930 р., з метою розгрому “українського націоналізму” за кордоном⁷³.

19 червня 1945 р. за рішенням СМЕРШу було опломбовано все майно МВБУ, що зберігалось в Клементинумі й у Міністерстві внутрішніх справ. Однак у листопаді 1945 р. С. Наріжному, який звертався особисто до Сталіна, все ж вдалося домогтися скасування постанови й відновити діяльність перейменованого вже на той час Українського музею. Усі його матеріали зберігалися майже в цілості до остаточної ліквідації Музею й Товариства у березні 1948 р.⁷⁴.

У червні 1945 р. до Чехословаччини з УРСР прибула пошукова архівна група для розшуку документів, вивезених німцями з СРСР. До цієї групи належали заступник начальника Управління державними архівами НКВС УРСР капітан П. Павлюк, директор Центрального державного фотофонокіноархіву НКВС УРСР капітан Г. Пшеничний, начальник архівного відділу Управління НКВС Київської обл. капітан І. Олійник та заступник начальника архівного відділу Управління НКВС Львівської обл. старший лейтенант Г. Неклеса. Після виявлення документальних матеріалів з багатьох архівів у м. Опаві, звезення туди решти документів з території Чехословаччини, пакування і перевезення на заліз-

* Був вивезений на Сибір і помер у Новосибірську

** Загинув у Києві.

⁷² Прохода В. Записки непокірливого – К., 1996. – Ч. 3. – С. 195.

⁷³ Там само. – Новий Ульм, 1972. – Ч. 2. – С. 323–324. Згадку про ці події з переказів за спогадами В. Проходидив.: *Полонська-Василенко Н.* Сторінки спогадів: Український Вільний Університет – С. 44.

⁷⁴ Про ці події див. детальніше: *Мушинка М.* Музей Визвольної Боротьби України в Празі та доля його фондів... – С. 51–105.

ничну станцію 19 липня 1945 р. П. Павлюк і Г. Неклеса виїхали в Прагу⁷⁵. Наприкінці липня – на початку серпня вони виявили документи й бібліотеку Українського Вільного Університету і документи видавництва Українського національного об'єднання, які одразу завантажили у вагон⁷⁶. Пізніше у Подєбрадах були виявлені документи і матеріали Української господарської академії, в архіві Міністерства внутрішніх справ Чехословаччини – Українського історичного кабінету: “архив буржуазно-националистических правительств и видных украинских националистов”, – як писав П. Павлюк про ці документи у доповідній записці начальнику Архівного правління НКВС УРСР П. Гудзенков⁷⁷. За допомогою радянського посла в Празі одразу почалися переговори про передачу цих та інших документів та книгозбірень у дар архівам УРСР. Переговори ці завершилися укладанням акту від 30 серпня 1945 р. про передачу українських документальних матеріалів в Празі⁷⁸. Церемонія передачі відбулася 4 вересня і у жовтні вагон з матеріалами Українського історичного кабінету та іншими прибув до Києва, де вони були передані в особливий відділ таємних фондів. Усі архівні документи, перевезені з Праги у 1945 р. під загальною назвою “Український історичний кабінет”, пройшли систематизацію, в результаті чого було сформовано 203 окремі фонди, з яких можна було виділити, зокрема, й групу “Українські політичні партії та їх діячі в еміграції (1919–1945 рр.)”⁷⁹.

Наступна велика партія з Праги, на цей раз уже з фондів Українського музею, була вивезена з Праги у 20-х числах квітня 1948 р., коли вночі шість вантажних машин з матеріалами зі складів університетської бібліотеки в Клементинумі виїхали в невідомому напрямку. С. Наріжний писав з цього приводу: “Є підстави твердити, що поліційні агенти, які при участі в'язнів переводили цю операцію, мали інструкції відбирати головню рукописний матеріал, а матеріал бібліотечний залишати на місці. Для когось для чого відібраний і куди вивезений той музейний матеріал – повністю не знати, можна лише здогадуватися”⁸⁰.

Не можливо, здається, сьогодні визначити, у якій партії з Праги були вивезені книжки та рукописи Д. Дорошенка і де він їх залишив перед відступом з міста: в Українському історичному кабінеті, УВУ, Музеї Визвольної Боротьби України чи десь в іншому місці. Д. Дорошенко дуже тепло ставився до С. Наріжного, знав його як порядну, культурну й працювиту людину. “Коли б я почував, що маю право називати його своїм учнем (в умовах емігрантського життя я мало

⁷⁵ Кеннеді Грімстед П. “Празькі архіви” у Києві та Москві. Повоєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної Україніки – К., 2005. – С. 24, 122. – Док. 20 (довідна записка П. Павлюка від 9 серпня 1945 р.).

⁷⁶ Там само. – С. 122. – Док. 20.

⁷⁷ Там само. – С. 123.

⁷⁸ Там само. – С. 130–138. – Док. 25.

⁷⁹ Про це див. у статті: Палієнко М. Архіви української еміграції в радянських спецховищах (Переміщення, опрацювання, використання) // Український історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 196–212.

⁸⁰ Цит. за: Мушинка М. Музей Визвольної Боротьби України в Празі та доля його фондів... – С. 104.

міг йому дати, він більше сам здобував знання), то я би пишався таким учнем”, – писав Д. Дорошенко з властивою йому скромністю у листі до В. Липинського від 26 серпня 1928 р.⁸¹ Цілком можливо, що, виїжджаючи з Праги, Д. Дорошенко залишив свої архіви і книгозбірню саме на зберігання Музеєві Визвольної Боротьби України. М. Мушинка свідчить, що музейні збірки, які переховувалися в підвальних приміщеннях празького Клементинума й у Міністерстві внутрішніх справ у Градчанах, поповнювалися також архівно-музейними і бібліотечними колекціями українських діячів, які перед приходом Червоної армії втікали на Захід. Вони часто залишали С. Наріжному свої заощадження, що не могли придатися в Німеччині та в інших країнах і що відкладалися пізніше на окремий рахунок для діяльності Музею у 1945–1948 рр.

Як би там не було, але збірки Д. Дорошенка були вивезені з Праги до Києва в одній із цих двох партій, 1945 або 1948 рр.: два описи його особового (таємного) фонду № 4186 у тодішньому Центральному державному архіві Жовтневої революції УРСР, куди потрапили матеріали після розподілення з ЦДІА УРСР, були завершені у березні 1955 р. (розсекречені згідно з актом про розсекречення у липні 1990 р.⁸²) – отже перед наступними великими партіями, що надходили з Праги до Києва у 1958 і 1983 рр.

У тіні історій з перевезенням з Чехословаччини в Україну документів, рукописних і музейних матеріалів ховається доля книгозбірень українських установ і приватних осіб. З-поміж небагатьох на сьогодні публікацій, що порушують проблему вивчення бібліотечних фондів, перевезених з Праги, можна назвати, зокрема, статтю Л. І. Лозенко, колишнього головного спеціаліста Головархіву України⁸³. На підставі публікованого авторкою матеріалу це питання дещо заторкував М. Мушинка у своїй монографії⁸⁴. Однак навряд чи можна сказати, що у наш час, відколи вийшли друком ці праці Л. І. Лозенко і М. Мушинки, дослідження бібліотечних фондів, перевезених з Праги в Україну, кардинально зрушилося з місця.

Дослідниця звернула увагу на те, що в акті передачі цінностей від 30 серпня 1945 р. нічого не вказано про передачу бібліотечних колекцій з Праги, хоч у той час було передано 35 щорічних підшивок періодики і 2100 в’язок книг⁸⁵. Невідомо, скільки книг було вивезено з Клементинума у квітні 1948 р., а М. Мушинка, який навчався у Празі у 1954–1959 рр. і був свідком тієї епохи, відвідуючи бібліотеку Клементинума, бачив ці книжки, що “[...] навалом лежали в підвальних коридорах та в приміщенні для кочегарів біля центрального туалету й залі для

⁸¹ *Липинський В.* Архів. – Т. 6: Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського – С. 311. У науковому середовищі С. Наріжного таки називали учнем Д. Дорошенка, див.: *Білецький Л.* Дмитро Дорошенко – Вінніпег, 1949. – С. 18.

⁸² Про ці відомості див. в описах 1 і 2 фонду 4186 ЦДАВО.

⁸³ *Лозенко Л.* Празький український архів... – С. 18–30. Стаття була передрукована майже без змін, див.: *її ж.* З історії Празького українського архіву // Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки і знахідки. – К., 1997. – Вип. 6. – С. 85–93.

⁸⁴ *Мушинка М.* Музей Визвольної Боротьби України в Празі та доля його фондів... – С. 108–109.

⁸⁵ *Лозенко Л.* Празький український архів... – С. 25.

курців – у мішках, картонних коробках, ящиках, старих розбитих скринях, але в переважній більшості перев'язувані мотузками і накидані біля стін коридора від підлоги по стелю⁸⁶. Восени 1958 р. ці матеріали з Клементинума зникли в невідомому напрямку – здогадувалися, що вони були вивезені до СРСР.

На теперішній час дуже важко оцінити точний обсяг цих збірок. Бібліотечні фонди, перевезені з Праги до Києва, починаючи, мабуть, з 1945 р., опинилися в Науково-довідковій бібліотеці ЦДІА УРСР. “[...] майже всі видання, – писала Л. Лозенко – мають відбитки штампів, екслібриси, інші позначки, за якими можна встановити власника або ж місце попереднього зберігання. На багатьох книжках є автографи, дарчі написи, помітки відомих і невідомих авторів, що підвищує їх цінність. Перегляд цих книжок може призвести до справжніх відкриттів⁸⁷. Печатки саме цієї бібліотеки стояли першими на примірнику “України на переломі” В. Липинського (колишній інвентарний № 30080с), що звернув нашу увагу в цій статті.

Отже, книгозбірня Д. Дорошенка або якась її частина разом з іншими приватними й громадськими бібліотеками, опинившись у Києві, була передана у спецфонд Науково-довідкової бібліотеки ЦДІА УРСР, яка, як згадувалося, у 1972 р. була відокремлена від архіву. Систематизація і каталогізація головного масиву празьких бібліотечних фондів відбувалася у середині 1960-х – 1970-х рр. Однак за вказівками відповідних органів і Головного управління по охороні державних таємниць у пресі (Головліту) частину дублетних примірників, яких було чимало, передали іншим бібліотекам, зокрема, на початку 1980-х рр. (після переінвентаризації фондів, що відбулася близько 1980 р.). Інша частина книжок була просто знищена. Як уже відзначалося у наукових дослідженнях, подібні знищення книжок у спецфондах відбувалися за вказівками з Головліту (або, фактично, інших органів) про списання літератури в макулатуру оскільки у фондах дозволялося зберігати лише два примірники одної і тої самої книжки⁸⁸.

За спогадами кількох очевидців, а також за їхніми переказами про розповіді покійних вже сьогодні співробітників ЦДІА України у Києві, одне з таких знищень друкованих видань спецфонду НДБ відбулося приблизно у 1983 або 1984 рр. У той день вантажну машину завантажили в'язками книжок, виданнями переважно 1910-х – 1940-х рр. З того, що бачили під час знищення (на самій машині побачити назви видань було майже неможливо, оскільки в'язки збиралися так, що верхня і нижня книжки клалися зворотнім боком обкладинки), згадують багато українських друків, виданих у Празі, зокрема, в УВУ – з гуманітарних, природничих і точних наук. З українських книжок пригадують ще видання Шевченка (кілька пачок, що, як здогадувалися, були частиною накладу – невеликі книжки, кілька десят примірників, у м'якій жовтій палітурці), військові статuti української армії періоду 1917–1919 рр., книжки про суспільно-політичних діячів,

⁸⁶ Мушинка М. Музей Визвольної Боротьби України в Празі та доля його фондів... – С. 104 (прим. 165).

⁸⁷ Лозенко Л. Празький український архів... – С. 28; її ж. З історії Празького українського архіву – С. 91–92.

⁸⁸ Білокінь С. На полицях спецфондів у різні роки // Слово і час. – 1990. – № 1. – С. 75.

зокрема, про Петлюру, наукові праці А. Яковліва, інших авторів тощо. Було також вивезено багато німецьких друків часів війни, серед яких – німецькі журнали мод 1942 р., портрети Гітлера, практичні інструкції для побуту солдат німецької армії і т. д. Повезли ці книжки на якоесь підприємство вгорі за Московською площею, де, за цими розповідями очевидців, у спеціальному цеху їх вкидали на переробку у великий котел. Такі відомості, звичайно, потребують ґрунтовних документальних уточнень і можна сподіватися, що на підставі недоступних поки що матеріалів внутрішніх архівів різних установ історики й бібліографи з часом зможуть дослідити ці події. Крім того, відомчі архіви мають також відкрити точні настанови й директиви тих каральних органів і політичних керівників, які у складний час жорсткої радянської цензури змушували українських бібліотекарів і архівістів виконувати такі накази, які приводили, за висловом С. Білоконя, до “книжкового геноциду”⁸⁹.

Насьогодні у наукових публікаціях можна зустріти лише поодинокі згадки як про факт цього знищення, так і про передачу дублетів з НДБ до ЦНБ АН УРСР, бібліотек Інституту історії АН УРСР, Інституту літератури АН УРСР та Інституту історії партії при ЦК КПУ⁹⁰. Передавати дублети, що підлягали такому знищенню, до спецфондів інших бібліотек було, мабуть, ледь не єдиним дієвим для бібліотекарів різних посад способом, аби врятувати ці видання. Такі передачі зі спецфонду НДБ відбулися, зокрема, у 1982 р. – саме напередодні згаданого знищення книжок. Завдяки цьому крокові було збережено, крім багатьох інших книжок, і цей примірник монографії В. Липинського “Історичні студії та монографії” (Т. 3: Україна на переломі – Відень, 1920), що колись належав Д. Дорошенкові. Його було передано з дублетного фонду НДБ до ЦНБ АН УРСР згідно з актом № 1 від 15 березня 1982 р., що є списком багатьох видань, що тоді передавалися з НДБ⁹¹. В алфавітному каталозі колишнього спецфонду НДБ на бібліографічній карточці серед шифрів старих інвентарних номерів дублетів цього видання зустрічаємо й викреслений після передачі до ЦНБ знайомий нам шифр – № 30080с. У спецфонді ЦНБ АН УРСР “Україна на переломі” лежала незаінвентаризованою десять років: в обліковій книзі надходжень у Відділ зарубіжної україніки НБУВ записано, що це видання надійшло у фонди бібліотеки чомусь лише на початку 1992 р. – як дарча книжка⁹².

Цей відділ НБУВ відкрився 9 вересня 1991 р. і через декілька днів, 16 вересня, за рішенням бібліотеки усі видання колишнього спецфонду було передано до

⁸⁹ Там само. – С. 75.

⁹⁰ *Лозенко Л.* Празький український архів... – С. 28–29; *її ж.* З історії Празького українського архіву – 91–92; *Дідківська Г., Дегтяренко Л.* Зарубіжна україніка в ЦНБ АН України // Українська діаспора. – К.; Чикаго, 1993. – Ч. 3. – С. 140; *їх же.* Фонд відділу зарубіжної україніки // Бібліотечний вісник. – 1998. – № 2. – С. 37.

⁹¹ Офіційна відповідь з Науково-довідкової бібліотеки центральних державних історичних архівів України від 7 червня 2006 р. (зберігається в архіві автора). За цю інформацію висловлюю свою щиру подяку директорові бібліотеки Г. В. Порохнюк.

⁹² Див.: НБУВ. Відділ зарубіжної україніки. – Інвентарна книга № 1: Монографії № 1 по № 2523. – № 1354. – Арк. 54зв.

нього. У суспільстві з'явився значний інтерес до цього унікального зібрання і наступного року читальний зал відділу мав дуже великий наплив читачів – близько 10 тис. дослідників⁹³. Це й пояснює належне опрацювання і систематизацію фондів колишнього спецфонду саме в той період.

Такими складними шляхами частина книжок з особистої книгозбірні Д. Дорошенка, залишеної ним у Празі у травні 1945 р., сьогодні опинилася у київських бібліотеках, зокрема, в Національній бібліотеці України імені В. Вернадського.

3. Роки 1945–1951 і спадщина Дмитра Дорошенка після його смерті: до постановки проблеми.

Перед тим, як почати висвітлення долі архівної та бібліотечної спадщини Д. Дорошенка, зібраної в останній період його життя, звернемо увагу на те, що тут ми говоримо лише про постановку проблеми. Річ у тім, що основні джерела, які стосуються цієї теми, зберігаються в Музеї-Архіві ім. Д. Антоновича УВАН у Нью-Йорку і на сьогодні праця з цими рукописами для автора була неможливою. Публікованих же матеріалів було замало для того, щоб подати достовірні відомості про долю книгозбірні та архіву Д. Дорошенка у 1945–1951 рр. Однак завдяки науковій співробітниці УВАНп. Тамарі Скрипці, яка наприкінці 2006 р. здійснила спеціальні архівні пошуки, деякі документи з Нью-Йорка на цю тему також використовуємо. Одразу обмовимося, що головним результатом цих пошуків є те, що невідомі раніше папери Д. Дорошенка – оригінали та копії листів його і до нього від середини 1940-х рр. до 1951 р., машинописи праць, фотографії, деякі книжки з його книгозбірні та ін. – було віднайдено у неописаних паперах архіву В. Омельченка. Таким чином, усі архівні матеріали з УВАН, використані в цій статті (деякі листи Н. Дорошенка, О. Оглоблина, Управи УІТ та ін.), були люб'язно надані нам у користування п. Тамарою Скрипкою, за що висловлюємо свою щиру подяку, оскільки без цієї інформації неможливо було простежити долю збірок Д. Дорошенка цілісно – упродовж усього його життя.

Уже вдруге опинившись без своїх книжок та архівів, на цей раз у Німеччині у таборі для переміщених осіб під Аугсбургом Д. Дорошенко, як і чверть віку тому, важко переживав ці втрати. До того ж у Празі разом з його паперами загубився, як він вважав, рукопис кількарічної фундаментальної праці про гетьманування Петра Дорошенка (віднайдений восени 1970 р., переданий у Мюнхені до УВУ і виданий у 1985 р. в УВАН) та інші, менші, дослідження. Внутрішній стан Д. Дорошенка після переїзду в Німеччину у 1945 р. намагався відтворити у своїх спогадах його учень Б. Крупницький, який не лише перебував з ним якийсь час в одному ДіПі таборі, але й зустрічався пізніше на наукових з'їздах в Аугсбурзі, Міттенвальді та ін. «Основним настроєм його був тихий смуток, що повстав, може, й тому, що Дмитро Іванович мусів залишити в Празі весь свій науковий

⁹³ Про це детальніше див.: Дідківська Г., Дегтяренко Л. Зарубіжна україніка в ЦНБ АН України – С. 140; *їх же*. Фонд відділу зарубіжної україніки – С. 37; *їх же*. Фонд відділу зарубіжної україніки Бібліотеки//Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського – К., 2001. – Вип. 6. – С. 70.

“запас”. А без цього вчений почуває себе як без рук, не було навіть відповідної книжки для готування до лекцій [...]”⁹⁴.

Ці пригніченість і втома від багатолітнього скитальського життя на еміграції впливали на його науково-організаційну активність. “Ви собі, ймовірно, не уявляєте жахливого морального стану нас усіх, – писав Д. Дорошенко до митрополита Іларіона з-під Аугсбурга, – хто живе під вічною загрозою насильного повернення “на батьківщину”, серед постійних перевірок, переселень, виселень, в атмосфері повного безправ’я. Ніколи не думав я, що доживу до такого стану, і єдина надія лише на те, що серце і нерви не витримають і, Бог дасть, наступить кінець, чим швидше, тим ліпше. Пишу Вам це цілковито відверто”⁹⁵.

Однак історик і далі читав лекції, писав статті й замітки до журналів, сам збирав матеріали для часопису “Український літопис”, що вийшов друком на початку 1946 р., і т. д. Йому було доручено очолити Відділ культури та освіти Центрального представництва української еміграції, створеного на чолі з В. Мудрим у листопаді 1945 р. на І з’їзді представників еміграції в Ашафенбурзі, на якому зібралися представники різних українських ДіПі таборів у Західній Німеччині та Австрії⁹⁶.

У перші повоєнні роки Д. Дорошенко не лишався осторонь також і від науково-організаційного життя, відіграючи у ньому важливу роль. За ініціативою В. Міяковського, Л. Білецького та інших українських науковців його було обрано, поряд з В. Щербаківським та Л. Чикаленком, у Виконавчу раду для створення Української Вільної Академії Наук⁹⁷. Організацію цієї установи вдалося здійснити восени 1945 р., а її інавгурація відбулася 4 січня 1946 р. у ДіПі таборі “Sommer-Kaserne” в Аугсбурзі⁹⁸. 17 жовтня 1945 р. В. Міяковський занотував у своєму щоденнику думки щодо структури майбутньої УВАН: “На чолі УВАН президент. Кандидатура, – може, Дм. Ів. Д. [Дорошенко] але він не має силу – захопитися справою, охолоджує всіх”⁹⁹. Протевизнаний авторитет Дмитра Івановича як науковця, викладача, керівника кількох провідних українських наукових установ на еміграції у 1920-і – 1940-і рр. і, вочевидь, його риси інтелігентної та чутливої людини, доброї, м’якої вдачі були визначальними у тому, що його все ж обрали першим президентом УВАН і у той самий час також керівником Історичної секції Академії¹⁰⁰.

⁹⁴ Крупницький Б. Д. І. Дорошенко (Спомин учня). – С. 21.

⁹⁵ Листування митрополита Іларіона (Огієнка). – С. 127 (лист від 6 вересня 1946 р.). Подібні рядки див. також *Дорошенко Д.* Розвиток української науки під прапором Шевченка. – Вінніпег, 1949. – С. 8.

⁹⁶ *Горбунова Г.* Ді-Пі – табори: (Розвідка за збіркою бібліотеки ім. О. Ольжича) // Київ і кияни: Матеріали щорічної науково-практичної конференції [Музей історії міста Києва, 21 грудня 2006 р.]. – К., 2006. – Вип. 6. – С. 169, 175; *Wynar Lubomyr.* Ukrainian Scholarship in Exile: The DP Period, 1945–1952. – Kent, Ohio, 1989. – P. 52. – [Repr. from: *Ethnic Forum. Journal of Ethnic Studies and Ethnic Bibliography.* – 1988. – Vol. 8. – No 1.]

⁹⁷ *Wynar Lubomyr.* Ukrainian Scholarship in Exile: The DP Period, 1945–1952. – P. 54.

⁹⁸ *Дорошенко Д.* Розвиток української науки під прапором Шевченка – С. 8–9.

⁹⁹ Цит. за: *Білокінь С.* Володимир Міяковський (1888–1972) // *Вісті УВАН*. – Нью-Йорк, 2000. – Ч. 2. – С. 240.

¹⁰⁰ Про це див.: *Дорошенко Д.* Розвиток української науки під прапором Шевченка – С. 9; *Wynar Lubomyr.* Ukrainian Scholarship in Exile: The DP Period, 1945–1952. – P. 58–61.

Проблема відсутності наукової літератури, своїх архівів і найнеобхідніших засобів для праці створювала великі незручності для українських емігрантів, які опинилися у важких для творчої праці умовах таборового життя в Німеччині. Врятувавши своє життя, люди знову бралися за організацію науки – відновлювалися НТШ, УВУ, інші установи, скликалися конференції, виголошувалися доповіді, читалися лекції, проводилися аудиторні заняття і т. д. У цьому процесі заснування УВАН у листопаді 1945 р. згуртувало довкола себе провідні наукові сили. Заходами В. Міяковського невтомного збирача архівів ще з часів його співпраці з С. Єфремовим у ВУАНі 1920-х рр., при новоствореній УВАН в Аугсбурзі одразу було закладено Музей-Архів та бібліотеку¹⁰¹. Для подолання кризи у користуванні книжками центральна бібліотека УВАН, формуючи головний каталог, занотовувала не лише видання зі своїх фондів, але й книжки зі збережених приватних книгозбірень, якими, як свідчив Л. Чикаленко, “[...] могли користуватися члени груп і поза Аугсбургом”¹⁰². Такий колективний підхід до користування науковою та іншою літературою, звичайно, дещо покращував ситуацію, і в перших місяцях нового життя на еміграції тимчасово зменшував гостроту проблеми, у т. ч. й для Д. Дорошенка.

Наступні етапи життя Д. Дорошенка – викладання в УВУ у Мюнхені, переїзд до Вінніпега наприкінці 1947 р., повернення до Європи наприкінці 1950 р. (до Франції) і його смерть 19 березня 1951 р. через два тижні після переїзду з Парижа до Мюнхена.

Перед від’їздом до Вінніпега Дмитро Іванович, як сам писав, “[...] познищував усі листи, які одержував перед тим”, і не мав з собою нічого зі свого архіву або бібліотеки “Коли я летів до Канади, то не взяв із собою ані клаптика, ні друкованого ні писаного [...]”¹⁰³. Також і після повернення з Вінніпега у Францію, за свідченням його дружини, у Дмитра Івановича не було з собою навіть необхідної підручної літератури: “Коли ми виїхали із Канади, – писала Наталія Михайлівна до О. Оглоблина, – то у мене в хаті не було ні одної книжки Дм[итра] Ів[ановича] і все, що зараз єсть, я з великими труднощами здобула”¹⁰⁴. Після смерті Д. Дорошенка у 1951 р. його збірки опікувалася дружина Наталія Михайлівна, займаючись популяризацією творів та збором рукописів свого чоловіка. В одному з листів до неї О. Оглоблін згадує про заповіт Д. Дорошенка, згідно з яким усі авторські права на видання й перевидання його праць, що мали бути здійснені після смерті, переходили до Н. Дорошенка¹⁰⁵.

¹⁰¹ Радши О. Початки Музею Академії. – С. 153–154; Омельченко В. Українська Вільна Академія Науку Німеччині та Українська Вільна Академія Науку США (1945–1988) // 125 років київської української академічної традиції / Ред. М. Антонович – Нью-Йорк, 1993. – С. 89; *Wynar Lubomyr. Ukrainian Scholarship in Exile: The DP Period, 1945–1952.* – Р. 55.

¹⁰² Цит. за: Омельченко В. Українська Вільна Академія Науку Німеччині та Українська Вільна Академія Науку США (1945–1988). – С. 89–90.

¹⁰³ Листування митрополита Іларіона (Огієнка). – С. 133.

¹⁰⁴ Лист зберігається в Архіві УВАН.

¹⁰⁵ *Курас Г.* Листи Олександра Оглоблина до Наталії Дорошенка [Початок]. – Док. 3. – С. 285–286.

У той час було розпочато працю для пошуку й комплектування листів Д. Дорошенка до різних адресатів, машинописів його статей і монографій, книжок з його бібліотеки та інших матеріалів. Проживаючи в Мюнхені, Наталія Михайлівна займалася цим упродовж майже двадцяти років, до самої своєї смерті, що стала 17 жовтня 1970 р. Великим помічником, товаришем і радником у цій справі став для неї О. Оглоблин. Про один з таких епізодів, пов'язаний з пошуком епістолярної спадщини Дмитра Івановича, Н. Дорошенко писала у згаданому листі до Лудлова: «Двічі їздила в Тюбінген до [Ганни] Чикаленко-Келлер, заплатила їй 300 марок за листи Дм[итра] Ів[ановича], а потім стала розшукувати скрізь, де тільки можна. З Канади прислав мені один знайомий «Мої спомини про недавнє минуле». [...] За цей час я знайшла одну особу, яка згодилась мою бібліотеку переписати»¹⁰⁶. Поза іншим, Наталія Михайлівна згадувала тут, що її хвилює доля монографії Д. Дорошенка про гетьмана Дорошенка, і висловлювала припущення, що вона може бути у сина відомого видавця Юрія Тищенка (Сірого) – Бориса. У 1942 р. Ю. Тищенко (Сірий) видавав у Празі бібліографію праць Дмитра Івановича¹⁰⁷ і, як вважала Наталія Михайлівна, міг щось знати про загублений машинопис Д. Дорошенка: «А де син Сірого, – допитувалася Наталія Михайлівна в О. Оглоблина, – чи він там в Нью-Йорку? У нього та монографія напевно єсть»¹⁰⁸.

Усі зібрані матеріали Н. Дорошенко хотіла передати на зберігання до Архіву УВАН, де на пропозицію О. Оглоблина влітку 1953 р. була утворена Комісія УВАН для збирання й студіювання матеріалів про життя, діяльність і творчість Д. Дорошенка. У своїй майбутній праці Комісія ставила перед собою багато завдань: продовжити бібліографію праць Д. Дорошенка за роки 1942–1951; занотувати, а по змозі й зібрати неопубліковані рукописи, почати велику працю по збору листів Дмитра Івановича, його світлин або їхніх репродукцій, публікацій про нього, спогадів, наукову працю над монографією про нього (автором цієї монографії, як писала Н. Дорошенко, мали б бути Б. Крупницький або О. Оглоблин) і т. д.¹⁰⁹. О. Оглоблин виступив також за створення окремого фонду Д. Дорошенка в Архіві УВАН.

Перед тим, як відійти у вічність у 1970 р., Н. Дорошенко не встигла залишити заповіт про майбутню долю зібраної по крихтах бібліотеки архіву й усього невеликого спадку Дмитра Івановича. Листуючись із дружиною історика у 1950-х рр.

¹⁰⁶ Лист Н. Дорошенко до О. Оглоблина (Архів УВАН).

¹⁰⁷ Бібліографія праць проф. Д. Дорошенка за 1899–1942 роки. – Прага, 1942. – 62 с.

¹⁰⁸ Про те, що у 1953 р. О. Оглоблин мав намір поцікавитися цією монографією в Ю. Тищенка-Сірого, який відкрив своє видавництво у Нью-Йорку див.: *Курас Г.* Листи Олександра Оглоблина до Наталії Дорошенка [Початок]. – Док. 2. – С. 283. Однак не встиг цього зробити, ймовірно, з причини смерті видавця у тому самому році.

¹⁰⁹ Про це детальніше див.: *Винар Л.* Дмитро Іванович Дорошенко: Життя і діяльність: (У 50-ліття смерті). – С. 56–61 (публікацію листа О. Оглоблина до Н. Дорошенка від 23 січня 1953 р. зі своїми думками щодо збору й вивчення спадщини Д. Дорошенка див. на с. 64–67); *Курас Г.* Листи Олександра Оглоблина до Наталії Дорошенка [Початок]. – Док. 1. – С. 280–281; Док. 2. – С. 284; *його ж.* Листи Олександра Оглоблина до Наталії Дорошенка [Продовження] // *Український історик* – 2006. – № 1–3. – Док. 6. – С. 198. Див. також цитований лист Н. Дорошенко до О. Оглоблина з Архіву УВАН.

про заповіт Д. Дорошенка, О. Оглоблин пропонував передати авторські права історика тій науковій установі, яка буде займатися збиранням і популяризацією його творів, листів і документів¹¹⁰. 30 жовтня 1970 р. О. Оглоблин отримав з Мюнхена лист від Алли Йогансен, датований 25 числом того самого місяця, де вона писала про останню волю покійної щодо передачі до УВАН матеріалів Д. Дорошенка: “Через те, що тестаменту Наталія Михайлівна не залишила, ліквідація її майна іде через суд (кімнату запломбовано) і о. П[аладій] Дубицький і я вжили відповідальних заходів, щоби було дозволено бібліотеку листування проф. Д. Дорошенка, як також особисті речі пані Дорошенко, що мають музейну цінність (фотографії, вишивані речі), переслати Вам, навіть подали Вашу адресу. Тепер ми пильно за тим слідкуємо, щоби дорога до Вас не збочила”¹¹¹. Дві відповіді О. Оглоблина на цей лист датовані 1 і 6 листопада 1970 р. “Як Вам відомо, – писав історик до А. Йогансен у першому листі, – покійна Наталія Михайлівна мала намір передати мені свою бібліотеку архів для створення фонду Дмитра Івановича Дорошенка (а тепер їх обох), який уможливив би видання (властиво, й перевидання) його творів, листування, спогадів про нього, а також дослідження його життя, діяльності й творчості для написання відповідної наукової біографії й монографії про цього великого українського історика й видатного громадського й державного діяча. [...] Я дуже вдячний Вам і Високодостойному Пан-вітцеві Паладію Дубицькому з яким я був колись знайомий у Мюнхені й якого дуже шаную, за Ваші турботи й заходи щодо виконання волі Покійної Наталії Михайлівни й передачі мені її наукової та меморіальної спадщини”¹¹². Наступного дня, 2 листопада 1970 р., від імені Президії Українського Історичного Товариства Л. Винар вислав “Уповноваження” у Мюнхен для д-ра О. Вінтоняка, директора видавництва “Дніпрова хвиля”, зайнятися справою перевезення архіву Д. Дорошенка до О. Оглоблина в УВАН у зв’язку зі смертю Наталії Михайлівни¹¹³. Як свідчив авторові цих рядків проф. Л. Винар (м. Луцьк, 18 травня 2006 р.), О. Оглоблин таки отримував з Мюнхена архівні матеріали Д. Дорошенка. Згідно з путівником по архівних та рукописних фондах УВАН, виданим у 1988 р., архів Д. Дорошенка на той час перебував на стадії опрацювання¹¹⁴. Сьогодні цей фонд заінвентаризовано за № 312. Однак тут ідеться лише про одну валізу, яку до недавнього часу називали “Архівом Д. Дорошенка”, де зберігаються окремі випадкові матеріали – ксерокс однієї зі статей Д. Дорошенка, вишита сорочка Наталії Михайлівни тощо.

¹¹⁰ *Курас Г.* Листи Олександра Оглоблина до Наталії Дорошенка [Початок]. – Док. 3. – С. 286.

¹¹¹ *Винар Л.* Про літературний спадок Дмитра І. Дорошенка // Український історик – 1999. – № 24. – С. 269.

¹¹² Лист зберігається в Архіві УВАН. Згадку про другий лист див. у відповіді А. Йогансен з Мюнхена від 12 листопада: *Дорошенко Н.* Дмитро Іванович Дорошенко. Спогади. Додаток / Публ. Л. Винара // Український історик – 2006. – № 1–3. – С. 138.

¹¹³ Лист на бланку УІТ зберігається в Архіві УВАН.

¹¹⁴ *A Guide to the Archival and Manuscript Collection of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S., New York City. A Detailed Inventory / Project Supervisor Yury Boshyk. – Edmonton, 1988. – P. 26.*

Важливу працю над виявленням паперів, що належали Д. Дорошенкові, як уже згадувалося, здійснила в УВАНп. Т. Скрипка наприкінці 2006 р. “З переглянутих мною матеріалів, які надійшли до академії від родини В. М. Омельченка, бувшого директора Музею-архіву УВАН у США, виглядає, що архів Н. Дорошенко після її смерті з Мюнхену переслали до Оглоблина [...]”, – писала дослідниця у листі від 7 грудня 2006 р. – У листах Н. Дорошенко до В. В. Міяковського виразно написано про її бажання передати архів до УВАН. А вже в УВАН працював В. В. Міяковський, з родиною якого вона була дуже близьких відносинах. А вже В. В. Міяковський одразу після смерті Д. І. Дорошенка дістав від Н[аталії] М[ихайлівни] листи до Д[митра] І[вановича], фотографії і зібрав по людях його друковані праці. І ця частина архіву після смерті В. В. Міяковського також була під опікою В. М. Омельченка і лише тепер виявлена мною [...].

[...] Оскільки архів Д. Дорошенка таки був внесений при описі архівів УВАН до “A Guide to the Archival and Manuscript Collection...” під номером 312, то виглядає, що вже тоді [у 1988 р.] В. М. Омельченко мав конкретні матеріали й документи, а також юридичне право на архів Д. Дорошенка”¹¹⁵.

Згідно з відомостями п. Тамари Скрипки, у цьому архіві сьогодні зберігаються листи, зокрема, від Є. Бачинського, митр. Іларіона, А. Білопольського, М. Єремїва, о. Йосафата Ж., П. Ковалева, П. Лазаревич, єписк. Платона, митр. Полікарпа, Ю. Русова, єписк. Сильвестра, владики Мстислава, Б. Панчука, А. Лівницького, М. Чубатого та ін., а також копії листів. Крім епістолярію, в архіві зберігаються також фотографії (портретні й групові – Н. і Д. Дорошків, інші), машинопис праці “Що таке історія Східної Європи”, копії праць “Мазепа в історичній літературі житті”, “Початок гетьманування Петра Дорошенка (1665–1666)”, книжки: Д. Дорошенко “Університетські виклади” (1946), “Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі” (1926) та інші матеріали.

Звичайно, такі відомості вимагають детальніших описів, ґрунтовних уточнень і доповнень, зроблених на основі пошуків нових архівних матеріалів в УВАН, УІТ (листування В. Міяковського, О. Оглоблина, В. Омельченка, Н. Дорошенко та інших) і перегляду Архіву Д. Дорошенка *de visu* дослідниками, які спеціально вивчають цю тему. У майбутньому це відкриє нові сторінки у дослідженні долі архівної та бібліотечної спадщини історика, однак уже сьогодні можна твердити, що невідома раніше частина архіву Д. Дорошенка за останні роки його життя зберігається таки в Музеї-Архіві ім. Д. Антоновича УВАНу Нью-Йорку.

* * *

Трапляється іноді так, що якась маленька й непримітна дрібничка цілком несподівано для самого автора стає підставою для більшої розвідки¹¹⁶. Так і в нашо-

¹¹⁵ Лист зберігається в архіві автора.

¹¹⁶ Так сталося, наприклад, з вивченням книгозбірні відомого бібліофіла О. З. Попільницького (1850–1929), див.: Дениско Л. М. Бібліотека О. З. Попільницького: досвід роботи з опису приватного книжкового зібрання // Колекції пам’яток писемності та друку у бібліотечних фондах України: проблема формування, збереження, розкриття. Матер. наук-практ. конфер., присвяченої 100-річчю відділу рідкісних видань і рукописів ХДНБ ім. В. Д. Короленка – Х., 2003. – С. 70–80. Інтернет-адреса: <http://korolenko.kharkov.com/20.htm>

му випадку невелике повідомлення, яке задумувалося, відколи починалася праця над аналізом тексту дарчого напису В. Липинського для родини Дорошенків, розрослося у статтю, де порушено декілька важливих, на нашу думку, проблем:

- Дослідження взаємин В. Липинського і Д. Дорошенка. Ця тема в науці далеко не нова. Обидві особистості були й залишаються занадто помітними фігурами, а їхні життєві й творчі шляхи були настільки близькими, що це питання не могло бути поза увагою їхніх багатьох сучасників, які залишили свої спогади, та пізніших дослідників. Дуже довгий час цих людей єднала щира дружба, взаємоповага та спільна праця. Автограф В. Липинського, написаний на його монографії з теплотою для Дмитра Івановича та Наталії Михайлівни, є добрим штрихом, що підтверджує такі думки. Діяльність Д. Дорошенка у популяризації творів В. Липинського на лекціях і завданнях для студентів у численних історіографічних та бібліографічних оглядах, інших наукових працях засвідчує, наскільки високо історик цінував його погляди.

- Дослідження біографії і творчої спадщини Д. Дорошенка. Незважаючи на те, що вивчення біографії Д. Дорошенка не залишається поза увагою істориків в Україні та за її межами¹¹⁷, все ж, на нашу думку, ще зарано говорити, що його багатогранна творчість добре досліджена. Один лише той факт, що на сьогоднішній день ми досі не маємо окремої монографії про цього історика, задум про яку виношували ще О. Оглоблин, Н. Дорошенко, Б. Крупницький та ін., дуже промовистий для того, аби побачити, наскільки великі перспективи можуть бути для дослідників цієї проблематики. Завдяки численним контактам Д. Дорошенка з іншими науковцями, культурним і політичним діячами розвиток цієї тематики, звичайно, спонукатиме до досліджень з історії історичної науки, української політики, ідеології т. д. Найважливішими завданнями тут можуть бути видання епістолярію історика, уточнення виданої у 1942 р. його бібліографії, укладання переліку публікацій останніх десяти років життя, підготовка до друку зібрання його творів тощо. Ми знаємо, з якими ініціативами щодо цього виступали історики й дружина Д. Дорошенка у 1950-х – 1960-х рр., але й у сучасних публікаціях такі проблеми також заторкуються¹¹⁸. Усе це, власне, є продовженням тих незавершених проєктів, які О. Оглоблин та інші діячі його часу ставили перед собою після 1951 року.

- Книгозбірні та архіви Д. Дорошенка. Їхня доля дуже добре відображає складне життя цього українського скитальника. Майже всі архіви та книжки, що були зібрані до 1919 р., через кабінет С. Єфремова, якому не дозволили їх переслати власникові до Берліна, опинилися у фондах Всенародної бібліотеки України. Дещо, мабуть, можна знайти також у приватних книгозбірнях (наприклад, декілька книжок з бібліотеки Д. Дорошенка періоду до 1919 р. зберігаються в С. Білокопя). Радянські пошукові експедиції, відправлені у Чехословаччину у

¹¹⁷ Загальний огляд праць про Д. Дорошенка див.: *Винар Л.* Дмитро Іванович Дорошенко: Життя і діяльність: (У 50-ліття смерті). – С. 59–60.

¹¹⁸ Див. розділ “Життєво необхідний спадок Дорошенка” у передмові до його спогадів: *Галушко К.* Доба Дмитра Дорошенка, або Як створювали й губили нації у смутні часи Європи. – С. 28–32.

1945 р., перевезли до Києва збережену на той час частину бібліотечної та архівної спадщини Д. Дорошенка, набуту на еміграції в Австрії, Чехословаччині, Німеччині й Польщі (інша частина була втрачена під час його переїздів). Основний масив цих матеріалів сьогодні розпорошено по багатьох архівних та бібліотечних установах Києва. Матеріали Д. Дорошенка, які належали йому в останній період його життя 1945–1951 рр., а також те, що було зібрано дружиною історика в Європі після його смерті, О. Оглоблиним, невтомним В. Міяковським та іншими істориками й архівістами, сьогодні зберігаються в Музеї-Архіві ім. Д. Антоновича УВАН у Нью-Йорку.

• Вивчення приватних, громадсько-культурних, державних книгозбірень та архівів. Якщо дослідження проблеми переміщення архівів та рукописних матеріалів, особливо під час і після Другої світової війни, їхнього комплектування, систематизації, опису та інших питань сьогодні досить розвинене й популярне, то такі самі праці – зокрема, монографії – у ділянці бібліотечних фондів лише започатковуються¹¹⁹. Цьому сприяє усвідомлення дослідниками того особливого значення, яке приватні бібліотечні зібрання українських діячів мають для нашої культури

Аналіз дарчого напису В. Липинського родині Дорошенків (згадаймо ще його наведені автографи 1927 р. на “Листах до братів-хліборобів” для Д. Антоновича та І. Мірчука) зайвий раз доводить, що сьогодні можна сміливо підписатися під закликком св. п. Л. І. Лозенко, кинутим ще у 1994 р., досліджувати автографи, маргінальні написи і просто звичайні нотатки на книжках, перевезених колись до Києва з Праги¹²⁰. Празькі книгозбірні українських діячів, науково-культурних, освітніх, громадсько-політичних та інших установ, розкидані сьогодні по бібліотеках в Україні і Чехії, є безцінним джерелом для дослідження багатьох ділянок українського життя на рідних землях і в еміграції.

У наш час виникає нагальна потреба у розробці проекту за участю принаймні тих бібліотек у фондах яких сьогодні зберігаються видання, перевезені з Чехословаччини в Україну після війни. Результатом подібного проекту мало б стати видання окремого каталогу – збірки автографів з дарчими, власницькими та іншими написами на цих книжках, екслібрисами, маргінальними нотатками, виділеннями тексту тощо. Така праця, що правда з іншими фондами, уже здійснюється, і високої оцінки заслуговує недавно виданий каталог, укладений співробітницею Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського Л. М. Дениско саме на таких засадах – з факсимільним відтворенням автографів, переліками літератури і джерел до кожної особи, коментарями і т. д.¹²¹ Можна наводити інші приклади таких досліджень, наприклад, опрацювання великої приватної книгозбірні українського

¹¹⁹ Див., зокрема, публікації на цю тему, що зібрані в покажчику Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (1993–2003 рр.): Науково-бібліографічний покажчик видань бібліотеки та літератури про її діяльність / Уклад. М. Н. Погребецька, наук. ред. В. Ю. Омельчук – К., 2005. – 518 с.

¹²⁰ Лозенко Л. Празький український архів: історія. – С. 28.

¹²¹ Дениско Л. М. Автографи на книгах із колекції рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Каталог. – 134 с.

письменника Розстріляного Відродження Івана Микитенка. Каталог дарчих написів з цієї бібліотеки за 1924–1937 рр. було підготовлено до друку й видано його сином – відомим видавничим діячем, колишнім головним редактором видавництва “Мистецтво” і журналу “Всесвіт” Олегом Микитенком¹²². Така праця, звичайно, привертає ширшу увагу дослідників до вивчення історії бібліотечної справи в Україні, реконструкції приватних книгозбірень видатних діячів української культури та інших важливих ділянок книгознавства.

¹²² Дарчі написи в бібліотеці Івана Микитенка. Каталог / Уклад, вступ О. Микитенка; передм. С. Білоконя – К., 2007. – 208 с.